KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK RIVOJLANISHINI STATISTIK BAHOLASH

(2015–2026-yillar ma’lumotlari asosida)

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabasi:

Mahmudov Muslimbek

Ustoz: ***Abduraxmonov Abduazim Jalaliddinovich***

Annotatsiya. *Maqolada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning O‘zbekiston iqtisodiyotidagi o‘rni statistik ko‘rsatkichlar tizimi asosida baholanadi. Sub’ektlar soni, YaIMdagi ulushi, sanoat, eksport va bandlikdagi ulushlari, hududiy tafovutlar hamda sub’ektlar tarkibi nisbiy va o‘rtacha miqdorlar, dinamik qatorlar hamda variatsiya ko‘rsatkichlari yordamida tahlil qilinadi. Natijalar sub’ektlar soni 1,2 milliondan oshganiga qaramay, sohaning YaIMdagi ulushi 2017-yildagi 67,2 foizdan 2025-yilda 52,2 foizgacha pasayganini, bandlikdagi ulushi esa 75 foiz atrofida saqlanayotganini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, statistik baholash, YaIM, bandlik, eksport, hududiy tafovut, variatsiya koeffitsiyenti.*

Kirish

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik bozor iqtisodiyotining asosiy bo‘g‘ini bo‘lib, yalpi ichki mahsulot (YaIM) shakllanishi, aholi bandligi, eksport salohiyati va hududlarning barqaror rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Biroq sohaning rivojlanishini faqat sub’ektlar soniga qarab baholash yetarli emas: bir xil son ortidagi hajm, samaradorlik va tarkibiy o‘zgarishlar turlicha bo‘lishi mumkin. Shu bois statistik baholash raqamlarni solishtirish, dinamikani aniqlash va sabablarni tushuntirishga xizmat qiluvchi tizimli yondashuvni talab qiladi.

Tadqiqotning maqsadi — kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini rasmiy statistika ma’lumotlari asosida baholash va ushbu baholashdagi asosiy tendensiyalar hamda muammolarni aniqlashdir. Tahlilda Statistika agentligi (stat.uz,

siat.stat.uz) ma’lumotlaridan foydalanildi; ishda nisbiy miqdorlar, dinamik qatorlar, tarkibiy tahlil va variatsiya ko‘rsatkichlari usullari qo‘llanildi. Hisob-kitoblar muallif tomonidan bajarilgan.

1. Statistik baholashning uslubiy asoslari

Kichik biznesning iqtisodiyotdagi o‘rni, birinchi navbatda, uning ulushi bilan o‘lchanadi. Bu ko‘rsatkich kichik biznes sub’ektlari yaratgan qiymatning umumiy hajmga nisbati sifatida hisoblanadi:

$$d_{kb} = \frac{Y_{kb}}{Y} \times 100\% \quad (1)$$

bu yerda dkb — kichik biznesning ulushi (%), Ykb — kichik biznes sub’ektlari yaratgan YaIM yoki mahsulot hajmi, Y — jami hajm. Ulush ko‘rsatkichi YaIM, sanoat mahsuloti, eksport va bandlik uchun alohida hisoblanadi. Dinamikani baholash uchun o‘sish sur’ati va ulushning mutlaq o‘zgarishidan foydalaniladi:

$$T_{o's} = \left(\frac{Y_1}{Y_0} - 1\right) \times 100\% \quad (2)$$

$$\Delta d = d_1 - d_0 \quad (3)$$

Bu yerda Y0 va Y1 — ko‘rsatkichning bazis va hisobot davridagi qiymati, Δd — ulushning foiz punktlardagi o‘zgarishi. Uzoq davr uchun ko‘rsatkichning o‘rtacha yillik o‘sish sur’ati quyidagicha aniqlanadi:

$$T_{yil} = \left(\frac{Y_n}{Y_0}\right)^{\frac{1}{n}} - 1 \quad (4)$$

bu yerda n — davr uzunligi (yil). Kichik biznes sohasida mutlaq qiymatlar o‘sib, ulush kamayishi mumkinligi sababli, har ikkala yondashuv birgalikda qo’llanishi lozim.

2. YaIMdagi ulush dinamikasi: raqamlar ortidagi paradoks

Rasmiy qatorga ko‘ra, kichik tadbirkorlik sub’ektlarining YaIMdagi ulushi 2015-yilda 64,6 foiz bo‘lgan, 2017-yilda 67,2 foizgacha ko‘tarilib, eng yuqori darajaga yetgan, undan keyin esa izchil kamaygan: 2021-yilda 56,9 foiz, 2022-yilda 54,6 foiz, 2023-yilda 54,3 foiz [1]. 2025-yilda ulush 52,2 foizni, 2025-yil yanvar–sentyabrida esa 51,5 foizni tashkil etgan (1-rasm).

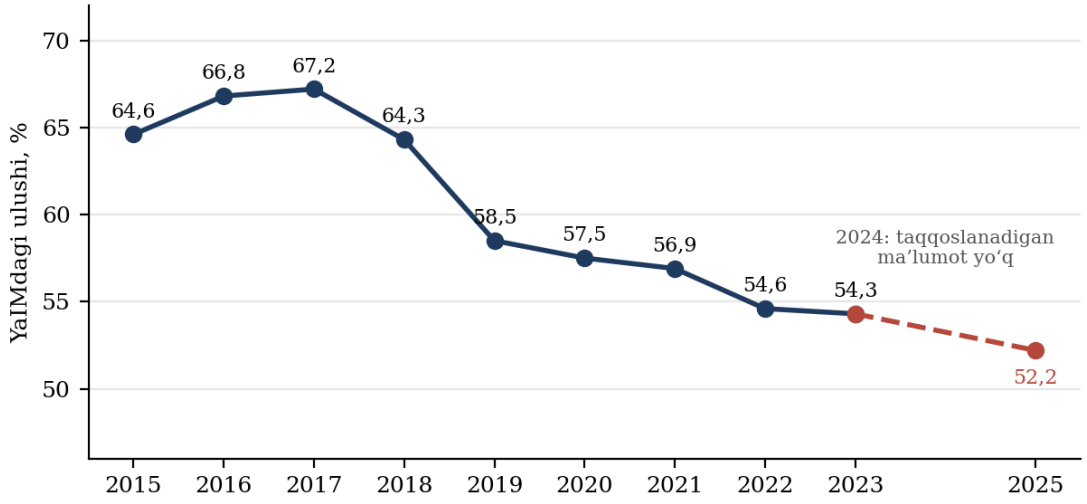

1-rasm. Kichik tadbirkorlik sub'ektlarining YaIMdagi ulushi, %. Manba: [1], [6]; 2025-yil — yillik ma'lumot, muallif tuzgan.

(3) formula bo‘yicha 2017–2025-yillarda ulush 15,0 foiz punktga kamaygan, ya'ni yiliga o‘rtacha 1,9 foiz punktdan. 2021-yildan 2025-yilgacha o‘zgarish −4,7 foiz punktni tashkil etadi, (2) formula bo‘yicha esa 52,2/56,9 − 1 ≈ −8,3% o‘zgarishga mos keladi. Shu bilan birga sub'ektlar soni o‘sib bormoqda: faoliyat yuritayotgan kichik tadbirkorlik sub'ektlari soni 2025-yil oxiriga kelib 1,2 milliondan oshgan, 1-yanvar holatiga kichik korxona va mikrofirmalar (fermer va dehqon xo‘jaliklarisiz) soni esa 2024-yildagi 358,1 mingdan 2025-yilda 417,1 minggacha, ya'ni 16,5% ga ko‘paygan [3].

Bu ziddiyat iqtisodiyotdagi inqirozdan emas, balki yirik sanoat va energetika tarmoqlarining jadal o‘sishidan dalolat beradi: iqtisodiy “pirog” kattalashmoqda, kichik biznesning uning ichidagi ulushi esa nisbatan kichrayib bormoqda. Shuni ham qayd etish kerakki, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yakka tartibdagi tadbirkorlar hamda uy xo‘jaliklari faoliyatini qo‘shgan holda hisoblaydigan kengroq qatorda ulush 2016-yildagi 66,8 foizdan 2023-yilda 51,2 foizgacha tushgan [2]. Demak, pasayish tendensiyasi hisoblash doirasidan qat'i nazar saqlanadi.

3. Tarkibiy ko‘rsatkichlar va nisbiy samaradorlik

2025-yil natijalariga ko‘ra kichik biznesning YaIMdagi ulushi 52,2 foiz, sanoat mahsulotidagi ulushi 34,9 foiz, eksportdagi ulushi 36,6 foiz, bandlikdagi ulushi esa 75 foiz atrofida bo‘lgan, ya'ni har to‘rt ish joyidan uchtasi kichik biznes

hissasiga to‘g‘ri keladi [4] (2-rasm). Taqqoslash uchun, OECD mamlakatlarida kichik va o‘rta biznes bandlikning taxminan 60 foizini ta’minlaydi [7].

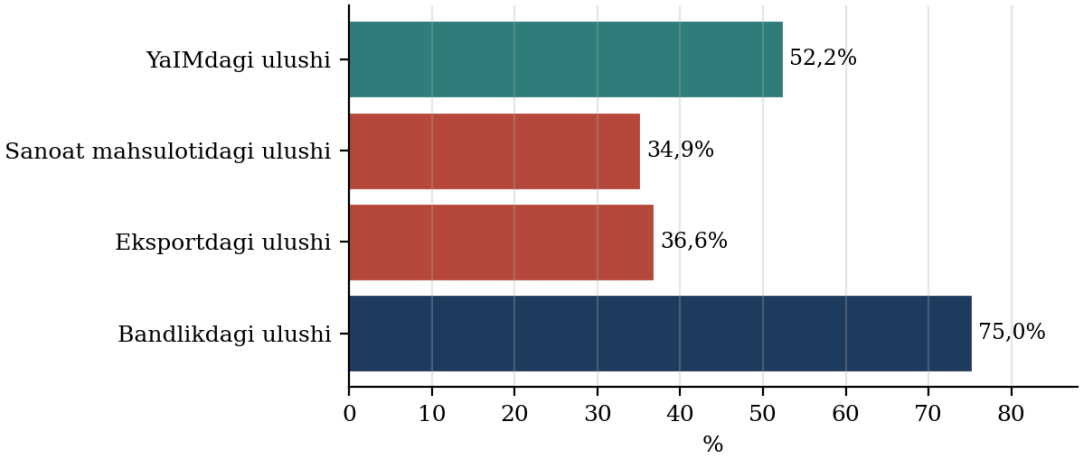

2-rasm. Kichik biznesning 2025-yildagi asosiy ulushlari, %. Manba: [4], [6].

Ko‘rinib turibdiki, sohaning bandlikdagi ulushi YaIM, sanoat va eksportdagi ulushidan ancha yuqori. Bu nomutanosiblikni son jihatdan baholash uchun nisbiy samaradorlik koeffitsiyentini hisoblash mumkin:

$$K_s = \frac{d_{YaIM}}{d_{band}} \quad (5)$$

bu yerda dYaIM va dband — sektorning YaIM va bandlikdagi ulushi. Ks = 1 bo‘lsa, sektor samaradorligi iqtisodiyot o‘rtachasiga teng; Ks < 1 bo‘lsa, o‘rtachadan past. Kichik biznes uchun Ks = 52,2 / 75,0 ≈ 0,70, qolgan sektorlar uchun esa Ks = 47,8 / 25,0 ≈ 1,91 (3-rasm).

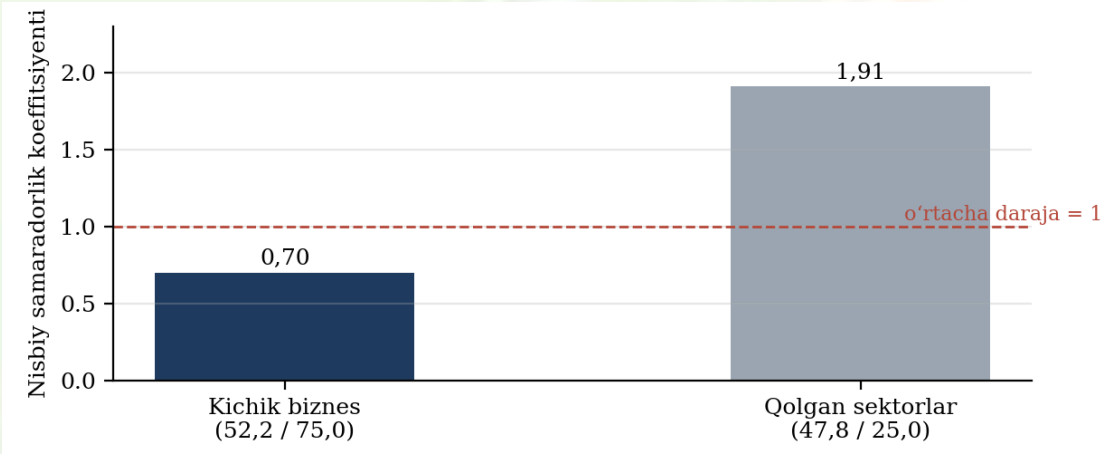

3-rasm. Nisbiy samaradorlik koeffitsiyenti (Ks). Manba: [4]; muallif hisobi.

Demak, bandlikdagi bir foiz ulushga kichik biznesda qolgan sektorlarga nisbatan taxminan 0,36 baravar ko‘p, ya’ni uch barobardan ko‘proq kam qiymat to‘g‘ri keladi. Bu natija tahlilning muhim xulosasi: soha bandlikni ta’minlashda yetakchi bo‘lsa-da, uning eksport va sanoatdagi ulushi YaIMdagi ulushidan past va ko‘pincha ichki bozorga yo‘naltirilgan, qo‘shilgan qiymati nisbatan past mahsulotlar ishlab chiqarishga tayanadi. Hisob taxminiy: YaIM va bandlik ulushlari turli metodologiyada aniqlanadi, shu sababli koeffitsiyent aniq o‘lchov emas, balki yo‘nalishni ko‘rsatuvchi indikator hisoblanadi.

4. Hududiy tafovutlar

Kichik biznesning rivojlanishi viloyatlar kesimida keskin farq qiladi. Uning yalpi hududiy mahsulotdagi ulushi Navoiy viloyatida 21,1 foiz, Qashqadaryo viloyatida 69,2 foiz (2025-yil), Surxondaryo viloyatida esa 76,4 foizni tashkil etadi [4] (4-rasm). Hududlar o‘rtasidagi farqni baholash uchun tafovut koeffitsiyenti, o‘rtacha kvadratik chetlanish va variatsiya koeffitsiyenti hisoblanadi:

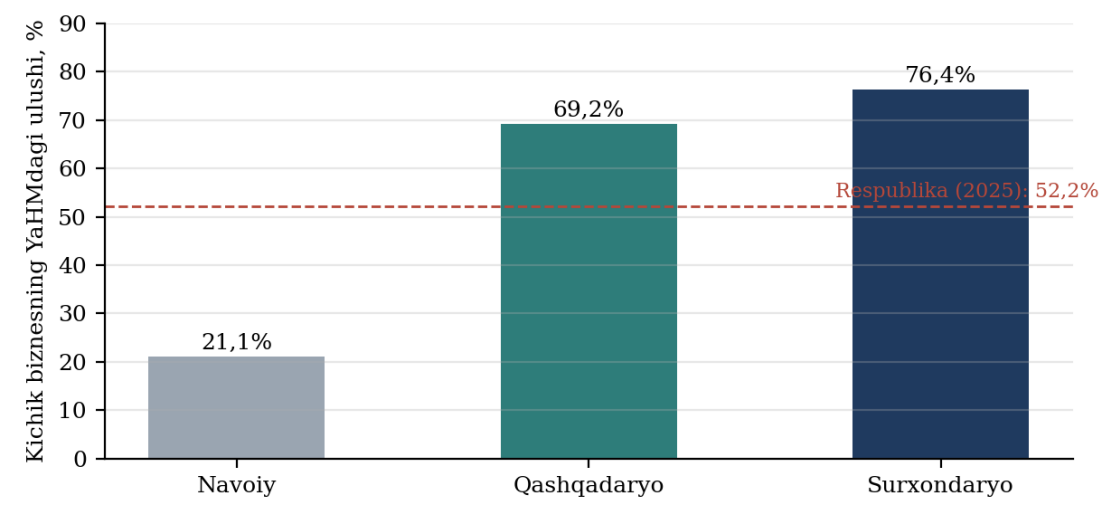

4-rasm. Kichik biznesning yalpi hududiy mahsulotdagi ulushi, tanlangan hududlar, %. Manba: [4].

$$K_h = \frac{d_{max}}{d_{min}} \quad (6)$$

$$\sigma = \sqrt{\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(d_i - d_{o'rt})^2} \quad (7)$$

$$V = \frac{\sigma}{d_{o'rt}} \times 100\% \quad (8)$$

(6) formula bo‘yicha tafovut koeffitsiyenti Kh = 76,4 / 21,1 ≈ 3,6, ya’ni Surxondaryoda kichik biznesning ulushi Navoiydagidan 3,6 baravar yuqori. Uchta hudud bo‘yicha o‘rtacha ulush 55,6 foiz, o‘rtacha kvadratik chetlanish σ ≈ 24,5 foiz punkt, variatsiya koeffitsiyenti esa V ≈ 44,2% ni tashkil etadi. V ko‘rsatkichi 33 foizdan yuqori bo‘lgani uchun to‘plam bir jinsli emas, ya’ni hududlar o‘rtasidagi farq tasodifiy emas, tarkibiy xarakterga ega. Hisob faqat uch hudud uchun bajarilgani sababli, to‘liq baholash uchun barcha viloyatlar ma’lumotlaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Farq sababi iqtisodiyot tarkibidadir. Navoiyda yirik sanoat korxonalari (masalan, kon-metallurgiya) ustun bo‘lgani uchun kichik biznesning ulushi past. Surxondaryo va Qashqadaryoda esa iqtisodiyot asosan kichik biznes va qishloq xo‘jaligiga tayanadi. Bu holat hududiy iqtisodiy siyosatni differensiallashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

5. Sub’ektlar tarkibi

Kichik biznes deganda faqat korxonalar emas, balki yakka tartibdagi tadbirkorlar (YATT) va dehqon xo‘jaliklari ham tushuniladi. 2026-yil 1-iyul holatiga ko‘ra, jami 1 236 126 ta kichik biznes sub’ekti mavjud. Shundan 526 659 tasi (42,6%) kichik korxona va mikrofirmalar (fermer va dehqon xo‘jaliklari bilan birga), 709 467 tasi (57,4%) YATT, dehqon xo‘jaliklari, hunarmandlar va savdogarlardir (5-rasm).

5-rasm. Kichik biznes sub’ektlari tarkibi, 2026-yil 1-iyul holatiga. Manba: [6].

Yakka tartibdagi shakllar yuridik shaxslardan 182 808 taga, ya’ni taxminan 1,35 baravar ko‘p. Bu norasmiy bandlik va mikrobiznes salmog‘ining yuqoriligini ko‘rsatadi. Shu sababli statistik baholashda faqat yuridik shaxslarni emas, balki ushbu mikrosegmentni ham alohida o‘rganish zarur: sub’ektlarning katta qismi mikro darajada bo‘lsa, ularning o‘rtacha ishlab chiqarish hajmi ham, ish haqi va soliq bazasi ham past bo‘ladi, bu esa YaIMdagi ulushning pasayishini qisman tushuntiradi.

6. Eksportdagi o‘sish dinamikasi

Ijobiy tendensiyalardan biri — kichik biznesning eksportdagi ulushining barqaror ortishi. Kichik tadbirkorlik sub’ektlarining umumiy eksportdagi ulushi 2010-yilda 13,7 foiz bo‘lgan bo‘lsa, 2025-yilning uchinchi choragida 32,0 foizga yetgan; 2026-yil yanvar–sentyabrida esa bu ko‘rsatkich 32,0 foizni (8,5 mlrd AQSH dollari) tashkil etgan [5] (6-rasm).

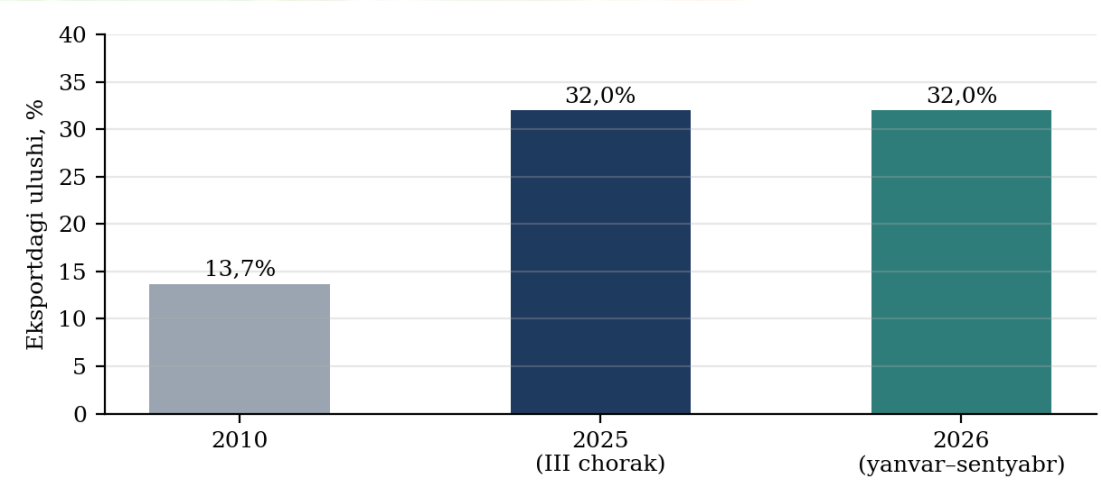

6-rasm. Kichik biznesning umumiy eksportdagi ulushi, %. Manba: [5], [6].

Ulush 15 yilda 2,3 baravar oshgan. (4) formula bo‘yicha o‘rtacha yillik o‘sish sur’ati:

$$T_{yil} = \left(\frac{32,0}{13,7}\right)^{\frac{1}{15}} - 1 \approx 0,058 \qquad (9)$$

ya’ni ulush yiliga o‘rtacha 5,8% ga oshgan. Ushbu natijaga ko‘ra, 8,5 mlrd dollar kichik biznes eksportining taxminan 32 foizi bo‘lsa, 2026-yil yanvar–sentyabrdagi umumiy eksport hajmi taxminan 26,6 mlrd dollarga teng (muallif hisobi). Shuni ta’kidlash kerakki, manbalarda 2025-yil uchun 36,6 foiz (yillik) va 32,0 foiz (uchinchi chorak) kabi turli ko‘rsatkichlar uchraydi; ular hisoblash davri va

metodologiyasi bo‘yicha farq qilishi mumkinligi sababli, bir qatorga qo‘yishda ehtiyot bo‘lish zarur. Shuningdek, o‘sish qaysi tarmoqlar (masalan, qishloq xo‘jaligi, to‘qimachilik) hisobiga bo‘layotganini alohida tahlil qilish maqolaning ilmiy qiymatini oshiradi.

7. Muhokama va statistikaning cheklovlari

Birinchidan, kichik biznesning YaIMdagi ulushi turli hisoblash doirasida (faqat kichik tadbirkorlik sub’ektlari yoki YATT va uy xo‘jaliklari bilan birga) e’lon qilinadi [1], [2], [5], shu sababli turli manbalardagi raqamlarni mexanik taqqoslab bo‘lmaydi. Ikkinchidan, 1-rasmda 2024-yil uchun yillik taqqoslanadigan qiymat berilmagan, 2025-yil ma’lumoti esa boshqa nashrdan olingan; shuning uchun 2023–2025-yillar oralig‘idagi ulanish chizig‘i shartli. Uchinchidan, nisbiy samaradorlik koeffitsiyenti YaIM va bandlik ulushlariga asoslanadi va bir sub’ektga to‘g‘ri keladigan qo‘shilgan qiymatni bevosita o‘lchamaydi. To‘rtinchidan, hududiy tahlil uchta viloyat bilan cheklangan va keyingi tadqiqotda barcha hududlarni qamrab olishi kerak.

Xulosa va takliflar

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik bandlik (75 foiz atrofida), YaIM (52,2 foiz), eksport (32–36 foiz) va sanoat (34,9 foiz) nuqtai nazaridan iqtisodiyotning muhim tayanchi bo‘lib qolmoqda, biroq YaIMdagi ulushi 2017-yildagi 67,2 foizdan 2025-yilda 52,2 foizgacha kamaydi, nisbiy samaradorlik koeffitsiyenti esa atigi 0,70 ni tashkil etdi. Hududlar o‘rtasidagi variatsiya yuqori (V ≈ 44%), sub’ektlarning yarmidan ko‘pi yakka tartibdagi shakllarda, eksport ulushi esa 2010-yildan beri yiliga o‘rtacha 5,8% ga oshgan.

Takliflar. Birinchidan, “raqamdan sifatga” o‘tish: sub’ektlar sonini ko‘paytirish emas, balki ularning samaradorligini (produktivligini) oshirish, uzoq muddatli kreditlar olish imkoniyatlarini kengaytirish va norasmiy iqtisodiyotdan chiqishni rag‘batlantirish zarur. Ikkinchidan, hududiy siyosatda Navoiy kabi hududlarda kichik biznesni yirik sanoat korxonalari bilan klaster shaklida bog‘lash, Surxondaryo kabi hududlarda esa eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishga

ixtisoslashtirish maqsadga muvofiq. Uchinchidan, ma’lumotlar bazasini takomillashtirish: YATT va dehqon xo‘jaliklari faoliyatini aniqroq qamrab oluvchi tanlanma kuzatuvlar tizimini rivojlantirish, shuningdek bir sub’ektga to‘g‘ri keladigan qo‘shilgan qiymat va median ko‘rsatkichlarni e’lon qilish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. Kichik tadbirkorlik sub’ektlarining jami YaIMdagi ulushi (SDMX ma’lumotlari). api.siat.stat.uz/media/uploads/sdmx/sdmx_data_420.pdf

2. Statistika agentligi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi (SDMX ma’lumotlari). api.siat.stat.uz/media/uploads/sdmx/sdmx_data_1840.pdf

3. Statistika agentligi. 2024-yil yanvar–dekabr oylarida O‘zbekiston Respublikasida kichik tadbirkorlik (infografika). stat.uz/img/infografikalar/kichik-biznes-zb_p57093.pdf

4. Milliy statistika qo‘mitasi. Kichik tadbirkorlik (biznes)ning YaIM (YaHM)dagi ulushi qanday? 26.11.2024. stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/58398-kichik-tadbirkorlik-biznes-ning-yaim-yahm-dagi-ulushi-qanday

5. Milliy statistika qo‘mitasi. Kichik tadbirkorlik sub’ektlarining eksportdagi ulushi, 2010–2026-yillar. stat.uz, siat.stat.uz

6. Milliy statistika qo‘mitasi. Kichik biznes sub’ektlari soni va tarkibi, 2026-yil 1-iyul holatiga; 2025-yil yakunlari bo‘yicha ulushlar. stat.uz, siat.stat.uz

7. OECD. SME and Entrepreneurship Outlook. oecd.org

8. Davlat statistika qo‘mitasi. Kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini hisoblash tartibi. lib.stat.uz/images/metodika/01_-tartib-mb_uzb.pdf